

רועים ופארובקים – הכפר, מקום מסתור לילדים

נחום בוגנר

הכפר הפולני בתקופת משטר הכיבוש

עד מלחמת העולם השנייה היתה פולין ברובה ארץ של איכרים הזרועה אלפי כפרים, שבהם התגוררו יותר משישים אחוזים מאוכלוסייתה.¹ לכאורה היו הכפרים יכולים לשמש מקום מסתור בכוח ליהודים רבים שנמלטו על נפשם מהגטאות המתחילים וממחנות הריכוז. בפועל רק יהודים מעטים ניצלו בכפרים. על-פי אחד האומדנים, ניצלו בכפרים לא יותר מעשרים ושבעה אחוזים מהיהודים שניצלו על אדמת פולין,² ויש האומדים את מספרם בשיעור ניכר קטן מזה.³

התכונה הדמוגרפית הבולטת בקרב יהדות פולין היתה צביונה העירוני. כשבעים ושישה אחוזים מיהודי פולין התגוררו לפני המלחמה בעיירות ובערים הגדולות.⁴ היהודים המעטים שהתגוררו בכפרים, גורשו בתקופת הכיבוש לגטאות שהוקמו בערים. מאחר שהיו תושבי עיר קשרו היהודים קשרים עם האוכלוסייה הנוצרית העירונית יותר מאשר עם הכפרית. לכן אך טבעי היה שכשחיפשו מקום מקלט מחוץ לגטו, הם פנו בעיקר אל שכניהם שבעיר. אבל בתקופת אקציות ההשמדה נמלטו יהודים רבים מהגטאות ומהרכבות שהוליכו אותם אל מותם, לכפרים וניסו למצוא מקלט אצל האיכרים, אך רק מעטים זכו לעזרתם. רובם נספו, ולא בגלל יעילותם של הגרמנים שרדפו אחריהם, אלא בגלל עוינותם של הכפריים שסירבו להגיש להם עזרה והסגירו אותם לידי רודפיהם.

נוכח הטיעון החוזר בפרסומים פולניים, שתנאי הכיבוש הקשים בפולין, לעומת התנאים ששררו בארצות הכיבוש המערביות, הם שמנעו את הפולנים מלפעול יותר כדי להציל יהודים,⁵ מן הראוי לא להיסחף לכדי הכללה גורפת, ולהימנע מלראות בכל אוכלוסייתה של פולין מקשה אחת שסבלה במידה שווה מעול הכיבוש הנאצי. כמו בארצות הכיבוש האחרות, כך גם בפולין, היו מגזרי אוכלוסייה שסבלו יותר והיו שסבלו פחות. ככלל הכפר סבל במלחמה פחות מהעיר. פולין הכפרית בתקופה הנידונה, היתה ארץ רחבת ידיים נטולת תשתית מודרנית של תחבורה ושל תקשורת. רבים מכפריה היו רחוקים מדרכי המלך, ולא היה בהם לא חשמל ולא קשר טלפוני. רוב כוחות הכיבוש הגרמנים - הצבא, המשטרה והמינהל

¹ Gross, *Polish Society*, pp. 15-16

² אירית צ'רניאבסקי, "חסידי אומות העולם הפולנים - היבטים סטטיסטיים", בתוך דפים לחקר תקופת השואה י"ד (1997), עמ' 348-349.

³ Tec, *When Light Pierced*, pp. 117-118, 223

⁴ Stopnicka-Heller, *On the Edge of Destruction*, pp. 71-72

⁵ יז'י טורוביץ', "האמת הפולנית והאמת היהודית", בתוך יד ושם - קובץ מחקרים י"ט (תשמ"ט), עמ' 313.

האזרחי - התרכזו בערים ובסביבתן, לכן בכפר הורגשו פחות נוכחותם ושליטם הישירה. אפשר לומר שהכפריים בפולין הרגישו את נחת זרועם של הכובשים פחות מהעירוניים. ראוי להזכיר כאן שהשלטון הפולני שהובס, לא הטיב עם האיכרים, ורבים מהם הרגישו ניכור כלפיו. לכן אין להתפלא שהכפריים לא הצטערו במיוחד על סילוקו, ותחילה היו אף שקיבלו את הכובשים הגרמנים בסבר פנים יפות.⁶ גם מאוחר יותר כשהכיבוש התמשך, והאיבה כלפי הגרמנים העמיקה, עדיין היתה תמיכת הכפריים בתנועת המחתרת פחותה מתמיכת העירוניים.⁷

ההיסטוריוגרפיה הרשמית של פולין הקומוניסטית נטתה, מטעמים אידאולוגיים, להבליט את סבלו של הכפר הפולני בתקופת הכיבוש. בספרות התיעודית שפורסמה לאחר המלחמה, הוצגו האיכרים, לצד הפועלים, בתור הפטריוטים האמיתיים והנאמנים של מולדתם שסייעו לתנועה הפרטיזנית הפולנית, נתנו מחסה לשבויי מלחמה סובייטים וליהודים שנמלטו לכפרים, ונענשו על כך קשות בידי הגרמנים. ההיסטוריון הפולני הנודע, צ'סלב מדאיצ'ק, שחקר את הטרור הגרמני בכפרים ברחבי פולין, קובע שבמבצעי הפציפיקציה - פעולות התגמול של הכוחות הגרמניים נגד הכפריים - נרצחו כעשרים אלף גברים, נשים וטף.⁸

מדיניות הדיכוי הגרמנית אכן לא פסחה על הכפר הפולני, אך היא הורגשה בו פחות מאשר בעיר. מדיניות הניצול הכלכלית של הגרמנים בפולין פגעה בכל שכבות האוכלוסייה, אך אין להשוות כלל בין מצבם הכלכלי החמור של העירוניים ובין מצב אחיהם שבכפר. רמת חייהם של האיכרים לא ירדה, ובשנות הכיבוש הראשונות הם אף נהנו מרמת חיים שהיתה גבוהה יותר משהיתה לפני המלחמה. אמנם הגרמנים גבו מהם מכסות מתוצרתם החקלאית (קונטנגנטים), וכפריים צעירים, כמו בני הערים, נשלחו לעבודות כפייה בגרמניה. אבל עם זאת הם שוחררו מחובותיהם כלפי מלוויהם היהודים וגם לא הקפידו עמם בתשלום המסים. המחירים המופקעים שהאיכרים גבו מאחיהם בעיר בעבור מצרכי המזון, אף הביאו, כאמור, לעלייה ניכרת ברמת החיים של מקצתם עד כי הרשו לעצמם לקנות פריטי לבוש, ריהוט וחפצי בית שלפני המלחמה נחשבו מבחינתם מותרות שאינם בהישג ידם.⁹

השליטה הישירה בכפרים נשארה כפי שהיתה, כלומר בידי ראשי הכפרים - ה"וויט" וה"סולטס" - שרובם נשארו בתפקידם עוד מימי השלטון הקודם, אף שאם מישהו מהם לא נשא חן בעיני השליטים החדשים, לא חסרו מועמדים להחליפו. למעשה היו ראשי הכפרים למכשיר צייתן של המינהל האזרחי של שלטונות הכיבוש הגרמנים.¹⁰ נציגי השלטון האחרים

⁶ Gross, *Polish Society*, pp. 139-140

⁷ שמואל קרקובסקי, *לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים: 1942-1944*, תל אביב 1977, עמ' 32, 35.

⁸ Czesław Madajczyk, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939-1945*, Warsaw, 1965, pp. 17-19

⁹ Gross, *Polish Society*, pp. 103-105; פרץ אופוצ'ינסקי, *רשימות*, תל אביב 1970, עמ' 131.

¹⁰ Gross, *Polish Society*, pp. 141-144

שבהם נתקלו הכפריים, היו הז'נדרמים הגרמנים ומסייעיהם השוטרים הפולנים ה"כחולים" או אנשי המיליציה האוקראינית במחוזות המזרחיים שנהגו לסייר בכפרים דרך שגרה, כדי להפגין נוכחות. כוחות אלה הוזעקו מפעם לפעם לכפרים למשימות מיוחדות, למשל, כדי להבטיח את גביית מכסות התוצרת החקלאית מהאיכרים, כדי לחפש ולרדוף אחר יהודים המסתתרים בחצרות האיכרים ובשדות, או כדי לעצור חשודים בפעילות מחתרתית או פלילית. קרה גם שיחידה של הוורמאכט - הצבא הגרמני - התמקמה לזמן מה בכפר לצורכי אימונים או לשם משימה אחרת. עם זאת חשוב לציין שנוכחות קבועה של כוחות גרמניים כמעט שלא היתה בכפרים. תחנות משטרה קבועות היו רק בערים ובעיירות, ובינן ובין הכפרים שבהשגחתן לא היה ולו קשר טלפוני.

בגלל השליטה הרפויה למדי של הגרמנים בכפרים ובגלל המרחב הגאוגרפי שלהם, יכלו להסתתר בהם יותר יהודים משהסתתרו בהם בפועל, וזאת בעיקר בגלל האנטישמיות המושרשת שרוב הכפריים היו נגועים בה. על יחסם של הכפריים כלפי היהודים בימי השמדתם כותב רינגלבלום:

יחס הכפריים תלוי בעמדות שהיו מקובלות בסביבתם לפני המלחמה. במקום בו קיננה אנטישמיות חסרת מעצורים, יחס התושבים לפליטי חרב הנאצים היה רחוק מלהלהיב את הדעת. התושבים המקומיים היו צדים ומסגירים תמורת בצע כסף את היהודים הנמלטים ביד רודפיהם. תפקיד עצוב מילא "משמר הכפר" שעסק במלחמה בפרטיזנים. הוא התמחה בציד פליטי אקציות הגירוש... משפחות יהודיות בודדות מצאו מקלט אצל איכרים. מסתירים אותם במתבנים, במרתפים וכולי. השלטון הגרמני נלחם באיכרים הנותנים מחסה ליהודים. פורסמו הוראות מחמירות, המאיימות ב"עשן אדום", שריפת בתים, ומבטיחים פרסים על הסגרת יהודים. המבצעים נגד יהודים קשורים בפעולות השלטונות נגד הפרטיזנים, ובכלל נגד זרים שהוהים בכפר. כך מסתברת העובדה שפחות ופחות יהודים מסתתרים בכפרים. בשנים 1940-1941 המצב היה טוב יותר. איכרים החזיקו אז במשקיהם צעירים יהודים בתור פועלים והתייחסו אליהם בצורה אנושית... היום מפחד האיכר לעזור לבורחים מן המחנות או מן הגטאות מחשש הלשנה... יש ופחדו של האיכר כה גדול שאף את המזון לנמלט לא יציע בביתו או בחצר משקו אלא יביאנו לאי שם, לקצה היער. אך למרות החמרת המצב והקשיים, יש עדיין לא מעט משפחות יהודיות המסתתרות בבתי איכרים ובמחבואים שהותקנו במיוחד למענם.¹¹

¹¹ רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 271-272.

אכן היו איכרים שהצילו יהודים בביתם, ואף היו ביניהם ששילמו על כך בחייהם. על פי רוב עלו הגרמנים על עקבותיהם בעקבות הלשנות שכניהם. בנובמבר 1943 פשטו ז'נדרמים גרמנים על שני בתי אב בכפר סקווארה באזור פלונסק, הוציאו מהם חמישה איכרים ושני יהודים שהסתירו, ותלו אותם יחד על עצים בפאתי הכפר, לעיני הכפריים מהסביבה שרוכזו במיוחד כדי לחזות במאורע, למען יראו ויִראו.¹² אבל יחסם של רוב הכפריים כלפי היהודים הנמלטים נע בין אדישות לעוינות, יחס שניכר לא רק בעדויותיהם של ניצולים, אלא גם ברישומי רושמי הכרוניקות הפולנים המציינים את החמרת יחסם של הכפריים כלפי היהודים ובוגדנותם דווקא בשנת 1942, בתקופת אקציות חיסול הגטאות בערי השדה.¹³

ב-5 בנובמבר 1942 הזדמן המורה הפולני מהעיר לוקוב, ס' ז'מינסקי, לאחד הכפרים שבסביבה וראה כפריים קונים חרמשים בצרכנייה לקראת מצוד אחר יהודים. כששאל אם ישלמו להם בעבור יהודי שיתפסו 30 שקלים, כפי ששילמו בעבור ישו, השתררה שתיקה מביכה. את התשובה שמע זמן קצר לאחר מכן כשעבר ביער ושמע את הדי היריות של המצוד אחר היהודים המסתתרים. את הלהט האנטי-יהודי שאחז בכפריים בימים הקודרים ההם, תיעד גם הרופא הפולני זיגמונט קלוקובסקי מהעיר שצ'בז'שין שבאזור זמושץ'. באזור זה נהגו הכפריים באכזריות יוצאת דופן כלפי יהודים שנמלטו מאקציות ההשמדה ליערות ולכפרים. כמו חיות טרף רדפו אחריהם, נטלו את בגדיהם ורצחו אותם במו ידיהם או גררו אותם העירה ומסרו אותם לידי הגרמנים. כמו הנאצים, כך גם כפריים אלה לא ראו ביהודים הנרדפים יצורי אנוש, אלא בעלי חיים מזיקים שיש להשמידם, כמו כלבים שוטים ועכברים.¹⁴

דרכם של הילדים אל בתי האיכרים

בין היהודים שנמלטו לכפרים היו גם ילדים. מהם שברחו עם הוריהם או קרובי משפחתם, ומהם שנמלטו בכוחות עצמם. מדובר בעיקר בילדים גדולים למדי, בני שנים עשרה עד חמש עשרה, אף שפה ושם היו גם קטנים יותר. הקשיים והאתגרים שעמדו בפני הילדים שניסו למצוא מסתור בכפר, היו מסובכים יותר מאשר בעיר. היה ניגוד בולט לעין בין ילד יהודי עירוני שנקלע לכפר, ובין ילדי האיכרים. השוני ניכר לא רק במראהו החיצוני שעל פי רוב היה מעודן יותר משל ילדי הכפר, שמקטנותם גדלו קרוב לטבע בתנאים פרימיטיביים, אלא הוא גם נבדל מהם בסגנון דיבורו, בלבושו ובנימוסיו. קשה לתאר כמה זרים היו אורחות חייהם של האיכרים לילד יהודי שגדל במשפחה בורגנית בעיר ופתאום מצא את עצמו בתוך ההווה הכפרית שכמעט שלא הכיר. כדי לשרוד בכפר ולהסתגל במהירות לתנאים החדשים, היה

¹² על האיכרים שנרצחו והוכרזו חסידי אומות העולם, ראה: אי"ש, M-31/4957.

¹³ S. Żieminski, "Kartki dziennika nauczyciela w Łukowie z okresu okupacji hitlerowskiej," in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 27 (1958), p. 109

¹⁴ Zygmunt Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny*, Lublin, 1959, pp. 294-295, 299

עליו להפעיל את כל האינסטינקטים הקיומיים שלו, וזה לא היה קל. לכן רק מעטים מאוד הצליחו בכך.

הדרך המקובלת של ילד יהודי למצוא לעצמו מקלט בכפר היתה להתקבל לעבודה אצל איכר בתור רועה או פועל, "פארובק" (parobek) במינוח הפולני, העוזר בעבודות השדה והבית. רק ילדים גדולים, בני עשר ומעלה, יכלו לעמוד במשימות אלה. מדובר בילדים בעלי חוש התמצאות וכוח פיזי שכבר היו מסוגלים לדאוג בעצמם לצורכיהם הבסיסיים ולעבוד קשה. רוב הילדים שנמלטו לכפרים היו בני העיירות הסמוכות, בנים ובנות ממשפחות מסורתיות שהוריהם קשרו קשרי מסחר עם איכרי הסביבה והכירו אותם עוד לפני המלחמה. אף-על-פי שרובם לא באו מבתיים מתבוללים, הם ידעו לדבר פולנית, אם כי לא בניב הכפרי. במחוזות המזרחיים שבהם רוב האוכלוסייה הכפרית היתה אוקראינית או ביילורוסית, ידעו את שפת האיכרים רק ילדי המשפחות שממש גרו בכפר, וכאלה היו מעטים. פה ושם נקלעו לכפרים מרוחקים גם ילדים מהערים הגדולות שנמלטו מהגטו, ומסלול בריחתם הביא אותם לחצרו של איכר שהיה מוכן להעסיקם.

ילדים יהודים ראשונים החלו להופיע בכפרים כבר בשנים 1940-1941, עם תחילת הגטואיזציה. על פי רוב אלה היו בנים למשפחות מעיירות קטנות שהיו כולן לפליטים בגטאות שהוקמו זה עתה, ונקלעו למצוקה כלכלית. כדי להפחית את מספר הפיות שיש להאכיל בבית, שלחו אותם ההורים אל מכריהם האיכרים כדי שיעבדו אצלם תמורת אוכל. זה היה לפני שהחלו אקציות ההשמדה, והפיקוח של הגרמנים על היוצאים והנכנסים לגטו עדיין היה רופף.

ברכה ליפשיץ ובני משפחתה היו לפליטים חסרי כול כשהגיעו לגטו במינסק-מזובייצקי. האב לא יכול לפרנס את משפחתו מרובת הילדים, לכן נאלצו הילדים לצאת מהבית ולעזור בקיום המשפחה. ברכה היתה בת שנים עשרה כשיצאה לאחד הכפרים שבסביבה והתקבלה לעבודה אצל איכר בתור רועה תמורת אוכל. בכל סוף שבוע היתה חוזרת למשפחתה שבגטו ומביאה עמה שק מלא מצרכי מזון שקיבלה מבעלת הבית.¹⁵

שלמה עצמון ובני משפחתו מהעיירה סוחצ'וב היו לפליטים מרוששים כשהגיעו לגטו ורשה. באביב 1941, בגלל הרעב ששרר בגטו, הוא יצא עם אחיו הגדולים לחפש עבודה תמורת אוכל אצל איכרים בכפרים מרוחקים, והוא בן אחת עשרה. הכפר שאליו הגיע לא היה זר לו. הוא הכיר אותו מהימים של לפני המלחמה כשהתלווה אל אמו בנסיעותיה אליו לצורכי עסקיה, והאיכרים הכירו אותו. למזלו מצא איכר שהיה מוכן להעסיק אותו בתור רועה במשקו. בתום עונת הקציר הוא חזר אל הוריו שבגטו שזוף ובריא ועמוס מצרכי מזון.¹⁶

¹⁵ עדות ברכה ויסוצקי, איו"ש, 3/2777-0.

¹⁶ שלמה עצמון, זכיתי בהימור, תל אביב 1992, עמ' 27-29.

סיפור דומה מאותה תקופה מספרת בעדותה דורה בריק. כשהיתה בת אחת עשרה, שלח אותה אביה לעבוד תמורת אוכל אצל איכר בכפר שליד העיירה קומרוב. כל יום ראשון היה האיכר מביא אותה לביקור אצל הוריה בגטו. בכפר ידעו שהיא יהודייה, והאיכר שלה לא ניסה כלל להסתיר זאת. המצב השתנה בבת אחת בקיץ 1942, משהלכו וגברו האקציות בערי הסביבה. יום אחד הופיע ה"סולטס", ראש הכפר, בביתו של האיכר ודרש ממנו לסלק אותה מהכפר. בעלת הבית שבינתיים נקשרה אליה, הצטערה מאוד על כך ואף בכתה כשנפרדה ממנה, אך נאלצה לשלח אותה מהבית.¹⁷

בריחת יהודים מהגטאות שבערי השדה לעבר הכפרים והיערות החלה בשנת 1942, בעת אקציות חיסול הגטאות. בנסיבות שנוצרו אז, ההחלטה לברוח מהגטו היתה לרוב ספונטנית, בלא תכנון מראש, ואת האנשים הנחה בפעולתם הלך הרוח שלפיו איש איש לנפשו. בין הבורחים היו משפחות עם ילדים במגוון גילים, ואף ילדים בודדים שהוריהם הורו להם לברוח לאן שיישאום רגליהם, ולנסות להציל את עצמם בכוחותיהם הם. היו גם לא מעט ילדים שבזמן האקציות ניתקו ממשפחותיהם ביזמתם ומצאו לעצמם מסתור לשעה קלה או הצליחו לברוח מהרציפים ומקרונות הרכבת שהוליכו את נוסעיהם אל מותם. לאחר מכן יצאו לשוטט בשדות וביערות הסמוכים לכפרים וחיפשו אוכל ומחסה, בשעה שסביב התנהל ציד אדם, פשוטו כמשמעו. הם ברחו מאימת המוות, בלי לחשוב כלל לאיזה יעד יפנו. במצב שנוצר, גם אנשים מבוגרים ומנוסים התקשו לשמור על תפקוד רצינולי, ועל אחת כמה וכמה ילדים. כל שנותר להם לעשות היה לפעול על-פי האינסטינקט הטבעי של יצר הקיום.

כך, בסתיו 1942, מצאה את עצמה גולדה ריבה, ילדה בת שנים עשרה, משוטטת לבדה באחד הכפרים שליד עיר הולדתה שיידליץ. היא הגיעה לכפר אחרי אקציית החיסול של הגטו שבה נתפסה עם שאר בני משפחתה. בנקודת הריכוז לקראת שילוחם להשמדה החליטה אמה למלט אותה ויהי מה. לגולדה הקטנה היה "מראה טוב", שער בהיר, עיניים תכולות, והיא היטיבה לדבר פולנית. האם תחבה לבטנת מעילה סכום כסף, עטפה את ראשה במטפחת כדי שתיראה כילדת כפר, ואמרה לה לברוח למחבוא של דודתה בתוך הגטו. גולדה סירבה תחילה כי פחדה להיפרד ממשפחתה, אך האם והסבא דחפו אותה החוצה. כשהגיעה לבית דודתה, הבחינה שהכול פרוץ ואיש לא נשאר שם. אובדת עצות יצאה מהגטו לצד הארי, בלי שהיה לה יעד מוגדר. לבסוף פנתה לביתם של שכניהם הנוצרים לשעבר. כשדפקה על הדלת וביקשה להיכנס, לא הרשו לה אף לעבור את הסף. בלית ברירה עזבה את העיר ויצאה לעבר הכפרים. לקראת ערב, כשכבר היתה עייפה מאוד שכבה לישון בשדה. כשקמה בבוקר רטובה מהטל ורועדת מקור, פגשה באיכר בעל השדה שהכיר את הסבא שלה. הוא הסכים שתישאר לעבוד אצלו באותו יום בשדה תמורת אוכל. לקראת הלילה נכנסה לישון באסם ושם

¹⁷ עדות דורה קיסלוביץ, איו"ש, 3/3109-0.

פגשה כמה משפחות יהודיות מסתרות. איש מהם לא התעניין בה, וכשפרשו לישון אף לא היו מוכנים להקצות לה קצה של שמיכה כדי להתכסות מפני הקור. גולדה ישנה על הקרקע הערומה ולקראת בוקר יצאה שוב לדרך. אחרי עוד יום שיטוטים הגיעה לכפר אחר, לא הרחק מהעיר שממנה ברחו. היא דפקה על דלת ביתו של איכר שהתיר לה להיכנס, והזדהתה לפניו. התברר שהוא מכיר את משפחתה. האיכר האכיל אותה ואִפשר לה לשהות אצלו כמה ימים עד שהשכנים הבחינו בה, והיא נאלצה לעזוב את ביתו.¹⁸

סיפורה של גולדה חוזר על עצמו בגרסאות דומות גם אצל ילדים אחרים מסוגה. המשותף בסיפורים אלה הוא חוויות הנטישה וההתנכרות שחוו ילדים אלה במצב של חוסר אונים שאין ממנו מוצא, לאחר שניתקו מהוריהם ומביתם, שעד כה סיפקו להם הרגשת שייכות וביטחון בסיסי. פתאום הם מצאו את עצמם מנותקים מסביבתם הטבעית, משוטטים בלי מטרה ברורה ונרדפים כחיות השדה, בלא כל הגנה. גם אלה מהם שהצליחו להימלט מהגטו עם בני משפחתם, נאלצו לאחר מכן להיפרד מהם בשעת הבריחה, מכיוון שהקבוצה פגעה בניידותם, בייחוד אם היו ביניהם קשישים, חולים וילדים קטנים. קבוצה גם התקשתה יותר למצוא מסתור ומזון בכפרים. בתנאים קיצוניים אלה התפרקו משפחות - הורים אבדו, ילדים נעזבו, אחים ואחיות נאלצו להיפרד, וכל אחד נשאר לנפשו.

כשדורה בריק נאלצה לנטוש את בית האיכרים שבו עבדה, היא פנתה לבדה לעבר העיירה שבה התגוררה משפחתה. בדרך סיפרו לה עוברי אורח שהגטו בעיירה כבר לא קיים, והזהירו אותה לבל תרוץ היישר לידי הגרמנים. היא פגשה בילדה יהודייה בת גילה שהיתה בדרכה אל משפחתה, שברחה לאחד הכפרים שבסביבה, והיא הציעה לדורה להצטרף אליה. כל הלילה עשו שתי הילדות את דרכן אל הכפר ברגל, תועות בדרך ורועדות מקור ומפחד. לפנות בוקר הגיעו לאחד מבתי הכפר ומצאו שם את בני משפחתה של הילדה. במצוקתה ביקשה דורה להצטרף אליהם, אך הם סירבו לקבלה. היא נרדמה מעייפות וכשהתעוררה הם כבר לא היו במקום. בלית ברירה היא הוסיפה לשוטט לבדה בין בתי הכפר ולבקש אוכל, ובלילות ישנה תחת ערמות השחת בשדה. לבסוף הגיעה ליער ופגשה שם את אחיה הגדול שהסתתר עם קבוצת יהודים. האח היה מיואש לגמרי ומפיו נודע לה שכל משפחתם הושמדה, ורק שניהם נשארו בחיים. הוא יעץ לה לעזוב את היער ולנסות להציל את עצמה בצד הארי בעיר, וביקש לשלוח אותה למכרה שלהם בזמושץ' שהסתתרה שם בזכות ניירות אריים. דורה רצתה להישאר עמו, האח היחיד שנשאר לה, אבל הוא לא הסכים ונטש אותה וברח למעבה היער, משאיר אותה לבדה.¹⁹

¹⁸ עדות גולדה ריבה, איו"ש, 3/2734-0.

¹⁹ עדות דורה קיסלוביץ, איו"ש, 3/3109-0.

במציאות הדרוויניסטית שנוצרה בעת הבריחה מהמוות, זאת אולי דוגמה קיצונית של התנכרות שנתקלו בה ילדים, ודווקא התנכרות של הקרובים להם ביותר, אך לא דוגמה חריגה. תקופת חיסול הגטאות היתה קשה ביותר לנמלטים, שניסו למצוא מסתור בכפרים, בשדות וביערות. לבד מהאקציות התכופות שהגרמנים ערכו בתוך הגטאות, שבמהלכן לכדו ורצחו בשיטתיות את רוב יושביהם, הם גם פרשו את רשתם כדי ללכוד את הנמלטים באמצעות מצודים ביערות ובכפרים, בסיוע האוכלוסייה המקומית. ציד אדם אכזרי זה הלך והתעצם לקראת סוף שנת 1942 ותחילת 1943. רוב הנמלטים לא הצליחו למצוא מקלט בבתי האיכרים ונאלצו להסתתר בשטח הפתוח, בשדות וביערות, ונשארו חשופים לאקלים הקשה של גשמי הסתיו והכפור הנשכני של החורף הטיפוסיים לעונות אלה במזרח אירופה. בשל שני הגורמים הללו, המצודים והאקלים הקשה, שרדו רק מתי מעט מהנמלטים לכפרים. תקופה זאת היתה קשה בייחוד לילדים המשוטטים שפתאום מצאו את עצמם בודדים ועזובים, נאבקים על חייהם במציאות אכזרית, שלא הבינו כלל ולא הוכנו לקראתה. מעיון בעדויותיהם עולה שהחוויות הקשות ביותר במסלול המאבק על חייהם הן מהתקופה הזאת של נדודיהם בין הכפרים, שלעתים נמשכו שבועות ספורים ולעתים חודשים ארוכים, עד שהצליחו למצוא מסתור באחד מבתי האיכרים. אלה היו הימים הקריטיים ביותר במבחן ההישרדות שלהם, פיזית ונפשית כאחד.

אחרי שנחלץ מגטו ורשה וניתק מהכרך המנוכר והמאיים, החל שלמה עצמון במסע נדודים בין הכפרים, וניסה בד בבד להתקבל לעבודה באחת מחצרות האיכרים. טיבו של החורף הפולני לא היה זר לו, אך החורף הקר והסוער של שנת 1942/1943 נחרת בזיכרונו לעד. רוחות יבשות ונשכניות הקפואו את הנשימה, האיכרים התעטפו בפרוותיהם, והילדים חדלו לבקר בבתי הספר, וכאילו קפא העולם. ואילו הוא רץ מכפר לכפר ומבית לבית למצוא פינה חמה. שלא כמו בשנה הקודמת, האיכרים חדלו הפעם לארח אותו. רק בודדים, בעלי לב רחום, הרשו לו להתעכב אצלם שעות ספורות וציפו להיפטר ממנו בהקדם. במבטיהם ראה תערובת של איבה ופחד שהקיפה אותו מכל עבר. כל יהודי היה בעיניהם בן מוות. בשיטוטי לבדו בין הכפרים הרגיש שאלוהים ואדם הפקירו אותו, ואגר את שארית כוחותיו כדי לשרוד. את שחוה באותו חורף נורא תיעד בזיכרונו:

בנדודי הייתי שוקע בשלג העמוק ובגדי הרטובים היו קופאים על בשרי ומפשירים, בלי שתהיה לי היכולת לייבשם. השתלטה עלי אדישות ואפילו להיזהר חדלתי. את לילותי עשיתי בתוך ערמות קש שעמדו בשדות בריחוק מהמשקים. הייתי תולש קש מהערימה וחופר בה בור להידחק לתוכה. הגוף היה נדחק פנימה, ורק הראש נשאר בחוץ כדי לא להיחנק, אם תתמוטט הערימה. הכלבים חשו בנוכחותי, ולא היה מנוס מנביחותיהם המפחידות. נאלצתי למצוא איזה חפץ להגנה עצמית מפני הנשכנים שבהם. למרות הנביחות הייתי נרדם

מתשישות לשעות ספורות. לא הייתי יחיד. כל קהילת המסתתרים הגיעה אל קצה הגבול של כוח הסבל.²⁰

בדרך כלל שוטטו הילדים הנמלטים בכפרים הסמוכים לערי מגוריהם, בטווח שלא עלה על עשרה עשרים קילומטרים, עושים את דרכם ברגל. פה ושם ריחם עליהם איכר מזדמן שהעלה אותם לעגלתו והסיע אותם כברת דרך. תנועת מכוניות כמעט שלא היתה בסביבה הכפרית ורק ילדים מעטים, מהגדולים יותר, העזו לעלות על רכבת כדי להתרחק מסביבת מגוריהם מחשש שמא יזהו אותם ויסגירו אותם.²¹ רובם הסתובבו לא הרחק מביתם ונמשכו אליו כפרפרים אל האור, מתוך תקווה למצוא בו או בקרבתו מישהו מבני משפחתם שנשאר או אפילו שכנים ומכרים נוצרים שיהיו מוכנים להאכילם ולהלינם. בתחילה היו ביניהם שלא נתנו את דעתם כראוי לסכנה האורבת להם על כל צעד ושעל, ולא ניסו להסתיר את זהותם היהודית מפני האנשים שפגשו. במצוקתם פנו לעזרת אנשים שנקרו בדרכם, מנסים לפרוט על נימי לבם ולעורר את רחמיהם.

משה פרנק בן האחד עשרה שנשאר לבדו, שוטט באותו חורף נורא בין הכפרים שבעיבורה של עיר הולדתו זמושץ'. בין האנשים הרחמנים שניאותו להכניס אותו לביתם, היתה אישה קשישה בודדה שהאכילה אותו ואף הרשתה לו להתחמם מעט ליד התנור. כשראתה את מצבו, אמרה לו, "ילד מסכן, כמה שאתה רעב, כמה שאתה רועד מקור. אין לך כל סיכוי להינצל מהסדיסטים הגרמנים. אם לא היום, אז מחר יוציאו אותך להורג. למה לך להוסיף לסבול? גש ובקש מהם שיהרגו אותך, כך יבוא הקץ לייסורים ולעינויים שלך!"²²

שלא כילדים שהוסתרו אצל משפחות נוצריות והוריהם מסרו אותם מצוידים בסיפור כיסוי מתאים ובזהות שאולה, והם למדו להתנהג כנוצרים בהדרכת מאמציהם, הרי הילדים שנמלטו לכפרים בכוחות עצמם, היו חסרי כל הכנה לקראת החיים בסביבה החדשה. לרובם לא היו תעודות אריות, ואם מישהו ממכריהם הנוצרים לא לימד אותם להתנהג כנוצרים, מיד הבחינו בהם שהם יהודים. הם גם לא יכלו לשוטט זמן רב בלא מטרה ובלא בסיס קיומי כלשהו, דהיינו קורת גג ומקום להניח בו את הראש. היה צריך שמישהו ידריך אותם לחיי הכפר.

בגלל הקור משה לא היה יכול עוד לשרוד בנדודיו בשדות ובין הכפרים, לכן החליט לחזור לעיר הולדתו זמושץ'. עם רדת החשכה נכנס לביתם של שכניו הפולנים, משפחת זכרוב. למרות הופעתו המוזנחת הם זיהו אותו מיד שהוא "נכדה של סנדרובה", שהיתה מיוחדת עמם שנים רבות. על אף הסכנה שמישהו עלול להבחין בו ולזהות אותו, הם קיבלו אותו יפה,

²⁰ עצמון, זכיתי בהימור, עמ' 74-75.

²¹ על כך, ראה עדותו של אלכסנדר שראל, איו"ש, 3/5538-0.

²² משה פרנק, להישרד ולהעיד, תל אביב 1993, עמ' 62.

הרגיעו אותו, סיפרו את שערותיו המלאות כינים ולכלוך, רחצו אותו, החליפו את בגדיו המזוהמים בבגדים נקיים והכינו אותו לבאות. משה היה ילד בעל תווי פנים אריים, וכדי שלא יעורר חשד בהתנהגותו, לימדה אותו השכנה את התפילות הנוצריות וענדה לו צלב על הצוואר. הם פחדו לשכן אותו בביתם זמן ממושך, אך הדריכו אותו כיצד להתנהג כילד נוצרי. כשיצא מביתם כבר היה ילד בעל זהות נוצרית שאולה, אף שלא היו לו תעודות. הוא אימץ לעצמו את שמו של מכר פולני שהסתתר אצלו זמן מה, ובסיפור הכיסוי שלו סיפר שהוא בן הכפר מוקרה הממוקם לא הרחק מזמושץ', שהוריו גורשו לגרמניה, והוא נשאר לבד. בתמימות של ילד לא נתן כלל את דעתו כמה פשוט לברר בכפרי הסביבה, אם יש יסוד לסיפור שסיפר על עצמו, ולגלות את זהותו האמיתית.²³

סיפורה של גולדה ריבה שהתרחש בסביבה אחרת, אך בנסיבות דומות, אכן דומה להפליא לסיפורו של משה פרנק. בתקופה הראשונה אחרי חיסול הגטו בשיידליץ סבבה בכפרי הסביבה, הציגה את עצמה לפני האיכרים בתור נכדתו של סבה שהאיכרים הכירו משום שקנו בחנותו, וביקשה אצלם אוכל ומקום לינה. לעתים היו נותנים לה פרוסת לחם ומאפשרים לה לישון לילה באסם, ולעתים היו משסים בה את הכלבים. למרות הסכנות הרבות שהתנסתה בהן בימי נדודיה, היא לא הבינה שכשהיא חושפת את זהותה היהודית לפני האנשים שנקרו בדרכה, היא גוזרת על עצמה דין מוות במו ידה. בתמימותה האמינה ששמו של סבא שלה יגן עליה. יום אחד דפקה על דלת ביתו של איכר כדי לבקש לחם. האיש הכניס אותה פנימה וחקר אותה מי היא. היא הזדהתה לפניו ואמרה שהיא יהודייה וסיפרה לו את מה שעבר עליה. האיכר הופתע מגילוי הלב שלה ומהיעדר פחדה לחשוף את זהותה היהודית, לאחר שכל יהודי הסביבה כבר הוכחדו. הוא הזהיר אותה ואמר לה, "אם הגרמנים לא יהרגו אותך, שלנו יעשו זאת". איכר זה הוא שהעניק לה שם פולני, המציא לה סיפור כיסוי שלפיו היא יתומה פולנייה מפוזנת הרחוקה, והעניק לה זהות חדשה. במשפחה פולנייה אחרת, מכרים משכבר שהיתה מזדמנת אליהם, לימדו אותה להתפלל וציידו אותה בספר תפילה ובתליון של האם הקדושה. במעט הכסף שהיה ברשותה, קנו לה בגדים ונעליים ומטפחת ראש כדי שתוכל להתחזות לבת כפר.²⁴

באביב 1943 אחרי חיסול רוב הגטאות, הלך ופחת ציד היהודים שביצעו הגרמנים באזורי הכפרים. מרחביה של פולין הלכו ונוקו מיהודים והיו ל"יודנריין", והסביבה הלכה ונרגעה מעט מהרצח ההמוני של היהודים. אמנם המלשינים הוסיפו כל העת להסגיר יהודים מסתתרים, אך הציד אחר הנמלטים פחת. ערנותם של הכפריים כלפי היהודים הנמלטים אף היא פחתה במידת מה. רובם נתפסו, הוסגרו ונרצחו, והנותרים הסתתרו. מקצתם הצליחו למצוא מסתור

²³ שם, עמ' 62-63.

²⁴ עדות גולדה ריבה, איו"ש, 3/2734-0.

אצל האיכרים או ביערות, אחרים מצאו עבודות שונות בערים ובכפרים בזכות תעודות אריות מזויפות שהעניקו להם זהות שאולה. עם בוא הקיץ החלה העונה החקלאית הבווערת, והאיכרים נזקקו לידיים עובדות בשדה, לרועים ולעוזרות בית. בפני הילדים היהודים המשוטטים שהצליחו לעבור את החורף ולהחליף את זהותם בזהות נוצרית שאולה, נפתחו יותר אפשרויות להתקבל לעבודה במשקי האיכרים.

עייף ומותש אחרי חודשי נדודים הגיע משה פרנק אל הכפר דמבוביץ השוכן כשנים עשר קילומטרים מזמושץ'. מצויד בסיפור כיסוי של ילד נוצרי ומעט מנוסה יותר לאחר שכבר הספיק לשהות תקופות קצרות אצל כמה איכרים ולעזור להם בעבודות הבית, התקבל לבסוף לעבודה אצל האיכר יאן הוק. יאן ואשתו אנה היו זוג איכרים עניים חשוכי ילדים. אף-על-פי שמשה הגיע אליהם עוד בימי החורף, לפני שהיתה להם עבודה בשבילו, הם הסכימו לאסוף אותו אל ביתם מתוך רגש של רחמים, וגם מתוך תקווה כי עם בוא האביב יעזור להם בעבודות המשק השונות וישמש רועה לפרות. משה היה תשוש וחלש בגופו והם הניחו לו להתאושש אצלם. האיכר ואשתו גיסתו האלמנה התגוררו יחדיו בחדר אחד בביקתת איכרים דלה. למרות הצפיפות, מצאו גם למשה פינה ליד התנור והשתדלו להעניק לו הרגשת בית. בני משפחת הוק היו קתולים אדוקים, הקפידו בתפילות ובימי ראשון וחגים נהגו לבקר בכנסייה. אורחות חייהם היו של עובדי אדמה פשוטים וצנועים, ויחסם האנושי לזולת נבע מאמונתם הדתית העמוקה ששאבו מסיפורי הברית החדשה. משה שהספיק בינתיים ללמוד בעל פה את התפילות ואת מנהגי הנצרות, השתלב במשפחה. יחסם כלפיו היה חמים, ובייחוד בעל הבית נהג בו יפה ומתוך הגינות, שכן הוא עצמו טעם בילדותו את טעם היתמות, ומגיל צעיר נאלץ לעבוד לפרנסתו.²⁵

חיוו של פארובק יהודי בזהות שאולה

רוב הכפריים שקיבלו את הילדים המשוטטים לעבודה עשו זאת מטעמי תועלת. בדרך כלל אלה היו איכרים שילדיהם כבר יצאו מהבית, או לא היו להם ילדים משלהם שיוכלו לעזור להם בעבודות המשק ובמרעה. איכרות צעירות שילדיהן עדיין היו קטנים, היו מעוניינות בילדות גדולות שישגיחו עליהם, יעזרו להן בעבודות הבית, בבישול ובטיפול בבעלי החיים, כדי שהן תוכלנה להתפנות לעבודות השדה לצד בעליהן. היו גם איכרים אמידים, בעלי משקים גדולים שנזקקו לפועלים זמניים, בייחוד בעונות הבווערות של הקציר, באיסוף תפוחי האדמה ובעבודות השוטפות בחצר.

הילדים שהתקבלו לעבודה אצל האיכרים לא אכלו אצלם לחם חסד ועבדו קשה למחייתם. ההסתגלות לחיי כפר, לעבודות המשק הקשות, ואפילו לעבודה במרעה שאינה מצריכה מאמץ פיזי מיוחד, לא היתה קלה לילד היהודי שלא היה מורגל בהן. שלמה עצמון שגדל

²⁵ פרנק, להישרד ולהעיד, עמ' 67-68.

במשפחת בעלי מלאכה קשי יום, ולא היה ילד מפונק והיה מנוסה בעבודות קשות עוד לפני שהיה לילד כפר, מתאר את ימי "החונכות" הקשים שעברו עליו בחצרו של אחד האיכרים. בעל הבית ואשתו היו זוג איכרים צעירים שחיו בדלות על אף עמלם הקשה. אחרי שאירחו אותו יומיים בביתם, החליטו להשאירו אצלם כדי שישמש רועה בקיץ, ועד אז העבידו אותו בפרך בזיבול השדה. שניהם העיפו את הזבל מתוך הרפת בקלשונים לערמה שנערמה בחוץ, ועליו הוטל להעמיסו על העגלה. הזבל היה כבד, סבוך בקש, והיה קשה להפריד את הגושים. קצב העבודה של שני המבוגרים המנוסים היה רצחני, והוא, ילד בן אחת עשרה, עמד על ערמת הזבל הגדלה והולכת, ולא הספיק להדביק את הקצב שלהם. בשעת העבודה לעגו לו האיש והאישה בשל קוצר ידו והטיפו לו מוסר, שאדם חייב לעמול קשה כדי להתקיים. רק התערבות אמו הקשישה של בעל הבית שראתה את שלמה הקטן במצוקתו, הפסיקה את ההתעללות בו. היא היתה קתולית אדוקה וידעה שהוא יהודי, ולמרות כל רגישותה לסבלו, לא יכלה להשתחרר ממוסכמותיה הנוצריות שעל היהודים לשאת בעונש על צליבתו של ישו. "מה שקרה ליהודים הוא רצונו של הגואל" - היתה חוזרת אומרת - "ונגד הגורל אין מתקוממים".²⁶ גם הילדות עבדו בפרך. אירית קופר היתה כבת שתיים עשרה כשהתקבלה לעבודה אצל משפחת איכרים באחד הכפרים שבאזור עיר מגוריה מינסק-מזובייצקי. סיפור הכיסוי שהמציאה לעצמה היה סיפור קלסי מהאגדות העממיות. היא סיפרה שהיא ילדה שהתייתמה מאמה, ואביה נשא אישה אחרת. האם החורגת התאכזרה אליה, העבידה אותה בפרך והרעיבה אותה, ולכן היא נאלצה לעזוב את הבית ולחפש עבודה בכפר. האיכרה שקיבלה אותה לעבודה, נראתה צעירה ונעימה למראה. אך כשהחלה לעבוד אצלה התברר לה כי מאחורי סבר הפנים הנעים מסתתרת אישה קשוחה ורודנית. כבר למחרת היום שבו נתקבלה לעבודה, העירה אותה השכם בבוקר ליום עבודה קשה ומפרך. מאז היתה מעירה אותה בכל בוקר לפני הנץ החמה כדי למלא את עבודות יומה, ולא נתנה לה מנוח עד השעות המאוחרות של הערב: "האכילי את התרנגולות, השקי את הפרות, פטמי את החזירים, חטבי את העצים, שטפי את הכלים. מהר, מהר, הזדרזי", האיצה בה. אף-על-פי-כן אירית לא התלוננה ושמחה שיש לה קורת גג מעל ראשה ומקום לינה.²⁷

בכורח המציאות ובזכות יצר החיים למדו הילדים היהודים להסתגל לחיי הכפר ולעבודה הקשה שנדרשה מהם. אפילו היה להם יתרון מסוים על עמיתיהם הנוצרים, שלא גילו את אותה נאמנות כלפי מעבידיהם, לא התמידו כמותם בעבודה והסתלקו מבתיהם כשהתנאים לא נראו להם, ודווקא בעונות הבוערות כשנזקקו להם, שכן אז היו להם חלופות אחרות. לעומתם הילדים היהודים השתוקקו למעט יציבות בחייהם, כי הלוא מחוץ לבית האיכר שבו

²⁶ עצמון, זכיתי בהימור, עמ' 64-65.

²⁷ אירית ר' קופר, בקצה היער, תל אביב 1977, עמ' 50-51.

עבדו, לא היה להם במה להיאחז. לכן השתדלו להיות חרוצים ונאמנים לבעליהם, למען לא ישלחו אותם לרחוב בתום העונה הבווערת. ואכן ברוב המקרים, אם לא התעוררו בעיות מיוחדות וזהותם האמיתית לא התגלתה, השאירו אותם האיכרים בביתם גם בעונות המתות. וכך יצאו נשכרים שני הצדדים.

חריצותו בעבודה ונאמנותו לבעליו נזקפו לזכותו של הילד יוסף לייכטר כשפתאום נודע למעבידו שהוא יהודי. יוסף היה בן כפר שהיה סמוך לעיר לנצוט. הוא התגלגל לכפר נובה-בורק והתקבל לעבודה בזהות שאולה אצל האיכר יאן טרויאנובסקי, רווק מבוגר שהתגורר עם אמו. כשטרויאנובסקי קיבל את יוסף לעבודה, הוא לא חקר אותו למוצאו, ויוסף רעה בשלווה את שלושת פרותיו ועזר לו בעבודות המשק. באחד הימים חזר טרויאנובסקי הביתה ואמר לו שנודע לו מפי מכר שהוא יהודי וכי בכפרי הסביבה מדברים על כך. הוא דרש ממנו כי ימסור לו את הכתובת של כפר הולדתו כדי לברר את זהותו האמיתית. בהזדמנות זאת גם בחן את ידיעותיו בדת הנוצרית, ויוסף עמד במבחן בהצלחה. בינתיים התעניין טרויאנובסקי אצל ראש כפר הולדתו של יוסף, אם התגוררה בכפר משפחה בשם שיוסף מסר לו, וקיבל תשובה שלילית.

באחד הערבים נקרא טרויאנובסקי לראש הכפר שלו כדי לברר מה לעשות בילד. יוסף חיכה בחרדה לשובו של בעל הבית והתכונן לברוח עוד באותו לילה, אם יחליטו להסגיר אותו למשטרה. להפתעתו חזר האיש והודיע לאמו הזקנה כי אכן הילד הוא יהודי, ואף-על-פי-כן יש בדעתו להוסיף ולהחזיק בו מפני שהוא חרוץ, וכי ראש הכפר יעץ לו להסתיר אותו. כשפשטה בכפר הידיעה שיוסף הוא יהודי, ונערי הכפר איימו להסגיר אותו למשטרה, לא נרתע טרויאנובסקי מהאיומים והשאיר אותו בביתו. הוא רק חדל לשלוח אותו למחלבה עם החלב כדי לא לנקר את עיני הכפריים. יחסם של האיכר טרויאנובסקי ואמו כלפי יוסף היה יפה מפני שעשה את עבודתו טוב מהנערים הפולנים שהעסיקו לפניו. הודות למסירותו ולנאמנותו לא הפקירו אותו והחליטו להשאירו אצלם ולהצילו, למרות הסכנה שנשקפה בשל כך לחייהם.²⁸ המקרה הפרטי של יוסף לייכטר אין בו כמובן כדי להעיד על הכלל, אך יש בו כדי לשפוך אור מזווית אחרת על התפתחות היחסים בין האיכרים ובין הרועים וה"פארובקים" היהודים שהתגלגלו לחצרותיהם. מובן שהיחס לא היה אחיד והיה מושפע מגורמים שונים, כמו תגובת השכנים ורמת הסיכון. אבל הרבה היה תלוי באישיותו ובמזגו של האיכר המעסיק. מן העדויות אנו למדים שהיו איכרים עצמאים בדעותיהם ובעלי מוסר, שלא נכנעו להלך הרוח האנטישמי שסביבם, ולא נרתעו והוסיפו לתת מחסה לילד בביתם, אם רק היה נאמן וחרוץ

28-66 Maria Hochberg-Marianska and Noe Gruss (eds.), *Dzieci Oskarżają*, Cracow, 1947, p. 66-

והתחבב עליהם, גם אחרי שהוברר להם שהוא יהודי. כשנפל עליהם פחד, והם נאלצו להרחיקו מביתם, לפחות לא הסגירו אותו ואף השתדלו לעזור לו למצוא מסתור במקום אחר. במסלול נדודיו הגיע שלמה עצמון לאחד הכפרים והתקבל לעבודה בתור רועה אצל משפחת ווז'ניאק. משפחת ווז'ניאק היתה משפחת איכרים פטריארכלית זה שלושה דורות. לפי עדותו, מדובר במשפחה יחידה במינה, באנשים טובי לב. עד שפגש בהם, הוא לא נתקל באנשים שכמותם. כשקיבלו אותו לעבודה לא חקרו אותו כלל למוצאו והאמינו בסיפור שסיפר להם. שלמה הוכיח את עצמו בעבודה, והם גמלו לו ביחס משפחתי חם. יום אחד נודע להם שהוא יהודי, וכשהיה במרעה הגיעה אליו הסבתא של המשפחה מבוהלת והרעימה עליו בקול מוכיח: "קארול (שמו הפולני) הנחמד... בשקרים הלעטת אותנו, ואנחנו איכרים נבערים מדעת האמנו לך!" פתאום כל עולמו של שלמה חרב עליו, והוא לא ידע מה לעשות. הוא הבחין שלאור המצב שנוצר, משנגלתה יהדותו, גם הסבתא במצוקה. במבוכתו אמר לה, "גברת ווז'ניאק, אתם לא חייבים לי דבר. אני מצטער על שנאלצתי לשקר לכם, אך לא היתה לי בְּרָה. מעט הטוב והמנוחה באו לי בזכות שקרי. עכשיו אפרד מכם ואלך לי אל מקומות שבהם הבריות לא מכירים אותי". אף-על-פי-כן לא השליכו אותו בני משפחת ווז'ניאק מהבית. למחרת החליטה הסבתא להעביר אותו אל בנה שגר בעיירה סמוכה. "תשב שם זמן מה - אמרה - עד שיחלפו הצרות והאנשים ישכחו אותך ואז תשוב אלינו. הלוא אין לנו דבר נגדך. ביקשנו לאמץ ילד, ולא היה חשוב לנו בן איזה דת הוא. אולם יש בני אדם שונים מאתנו, ועינם צרה באושרם של אחרים".²⁹

אמנם הבן שהוא הועבר אליו קיבל אותו יפה, אך לא היה מוכן להעסיק אותו אצלו, כי סודו התגלה והוא פחד להחזיק אותו בביתו, עם זאת הוא הפנה אותו לאחד הכפרים בסביבה שבו היו איכרים שחזקו לפועלים. בעודו משוטט בין חצרות הכפר, פתאום שמע שלמה קול קורא אליו מאחד הבתים, "ילד היכנס!" כשניגש לגדר, פתח לפניו האיכר את הפשפש והכניסו לביתו. האיכר הבחין מיד שהוא יהודי, אך לא היה בכך כדי להרתיע אותו. הוא אמר לו גלויות שלא מרחמים הוא הכניס אותו לביתו, אלא מפני שהוא זקוק לרועה לתקופת הקיץ. "אני יודע שאנחנו מסתכנים בכך, אך נעמיד פנים שאיננו יודעים ואיננו מבינים. אל תתבלט ואל תתחכם, ואם אהיה מרוצה ממך, אולי תוכל להישאר אצלנו עד הסוף". שלמה נשאר אצל האיכר החדש שהעביד אותו בפרך בכל עונת הקציר. כשהתמעטו העבודות, הודיע לו האיכר שהעונה נגמרה וכי הוא אינו זקוק לו עוד. כדי לחזק את דבריו, הוסיף ש"המצב מסוכן, הבריות מפטפטים וכל הסביבה גועשת". אף-על-פי-כן לא דרש ממנו לעזוב מיד את הבית, אלא דאג שיתפרו לו חליפת בגדים מפשתן, שכר על עבודתו. יום סתווי אחד נאמר לו

²⁹ עצמון, זכיתי בהימור, עמ' 79-84.

מפורשות, "מחר אתה עוזב אותנו". וכך, בלי מילת התנצלות ובלו ברכת הדרך, שוב מצא את עצמו שלמה משוטט בין כפרים אחרים, מחפש אחר עבודה וקורת גג.³⁰

לעומת חיי הכפר בארצות מערב אירופה, חיי הכפר בפולין הם פרימיטיביים למדי. בתקופה הנדונה התגוררו הכפריים בבתים קטנים, בבקתות עץ או חימר של חדר אחד או שניים, ובהם גם המטבח ותנור האפייה, בלא שירותים פנימיים, ובלא מים זורמים וחשמל. אורח חייהם של האיכרים היה פטריארכלי, וכל בני הבית חיו יחד באינטימיות דחוסה שהיתה בה מעט מאוד פרטיות. בתוך הבתים הקטנים הללו נדחסו בצפיפות כל בני המשפחה - לפעמים שלושה דורות - בעל הבית עם אשתו וילדיו, ההורים הזקנים של אחד מהם, ולעתים התגוררו אתם גם אח או אחות שטרם נישאו. כולם ישנו יחד ואכלו יחד. היו איכרים שהיו מצרפים למשפחה את ה"פארובק", הילד הרועה הזר, מקצים לו מקום לינה על ספסל בפינת המטבח או על התנור, והוא היה אוכל עם בני המשפחה ליד אותו שולחן ולפעמים מאותה קערה. אך היו גם איכרים שנהגו לשכן אותו באחד ממבני המשק שבחצר, והיו מגישים לו את האוכל בנפרד. עם הזמן נוצרה מערכת יחסים קרובה בין הילד הזר ובין מעסיקיו. אם היה נאמן וחרוץ בעבודתו, גמלו לו על כך בבגד משומש או אפילו חדש וקירבו אותו אליהם.

האיכר יאן הוק היה עני מכדי להלביש ולהנעיל את משה פרנק, אך הוא לימד אותו לעשות מטאטאים וכלי בית מעץ כדי שימכור אותם בשוק, ובתמורה יקנה לעצמו חפצים שונים שהיה זקוק להם. לאחר שצבר מעט חסכונות ממכירותיו, הגיע היום המאושר ובעלת הבית אנה הוק נסעה העירה לשוק וקנתה לו זוג נעליים עם סוליות עץ כדי שלא יתהלך יחף בחורף. בעלה יאן הפגין יחס אבהי כלפי משה ואף אפשר לו ללכת לבית הספר שבכפר. כשהיה חוזר בבוקר מהמרה, היה יאן משחרר אותו מהעבודה כדי שישפיק להגיע ללימודים בזמן.³¹ מן המידע שבידינו על חיי הרועים היהודים בכפרים, זאת בלא ספק היתה מחווה יוצאת דופן, ורק איכרים מעטים נהגו ברועים שלהם כפי שנהג יאן הוק במשה.³²

גם שלמה עצמו זכה ליחס הוגן וחם אצל איכרים מסוימים שעבד אצלם. ליחס הטוב ביותר זכה כשהיה אצל משפחת וז'ניאק שכבר הוזכרה, שכל אנשיה נהגו בו יפה. בכפרם שררה אווירה פסטורלית שקטה, ולא נראו בו גרמנים או טיפוסים חשודים. לרגע היה אפשר לטעות ולחשוב שלא מתנהלת מלחמה בעולם. מעסיקיו שיכנו אותו בביתם ואפילו השכיבו אותו במיטה ליד בנם הקטן, ולא ברפת או באורווה כפי שהורגל אצל אחרים. עד מהרה התיידד עם הילד הקטן וקנה את אהבתם של כל בני המשפחה. הם הלבישו אותו ודאגו לכל מחסורו, כאילו היה בנם. שלמה עבד עם כל בני המשפחה, והחירות המדומה שפתאום נפלה בחלקו,

³⁰ שם, עמ' 86-89.

³¹ פרנק, להישרד ולהעיד, עמ' 68-70.

³² עדות דורה קיסלוביץ, אי"ש, 3/3109-0.

היתה עצומה. הביטחון שרכש לו בבית זה אפשר לו לצהול ולשיר בחברת בני הכפר, כאילו היה אחד מהם.³³

יחס האיכרים לילד הזר שבביתם נבע בדרך כלל מאופיים ומרקעם האישי, וכן מהיחסים בתוך המשפחה. מעדויות שונות אנו למדים שאיכרים שבעצמם חוו בילדותם חיים קשים של יתמות ושל עוני והיו סמוכים לשולחנם של זרים, נטו להתחשב ולהזדהות עם גורלו של ה"פארובק" שבביתם. את יחסו האנושי של האיכר יאן הוק למשה פרנק כבר הזכרנו. גם גולדה ריבה זכתה ליחס דומה מהאיכר שלה. האיכר שכבר לא היה צעיר ובעצמו היה יתום בילדותו, הרגיש מחויבות כלפיה ונהג בה יפה. בימי ראשון, כדי שלא תרגיש מקופחת, נהג להחליפה במרעה כדי שתוכל לבלות עם חברותיה בכפר. לעומתו, אשתו שהיתה אנטישמית וחשדה כל העת שהילדה יהודייה, ירדה לחייה. את הרגשות האנטישמיים כלפיה ביטאה בגלוי ובארסיות. "יהודייה מצורעת, לולא אני, הכינים כבר היו אוכלות אותך", היתה צועקת לעברה. היא ניצלה אותה בלא רחם והטילה עליה עוד ועוד עבודות. גולדה בת השנים עשרה היתה ראשונה להשכים קום בבית ואחרונה ללכת לישון. אחרי יום עבודה מפרך בשדה עוד נאלצה להאכיל את בעלי החיים שבחצר ולחלוב את הפרות. אך בעלת הבית לא הסתפקה בכך, והיתה מקימה אותה בלילות לסחוב דליים עם שיירי אוכל לחזירים. בעלה שראה איך היא מתעמרת בה, לא הצליח לשנות את יחסה כלפיה. הוא היה מעודד את גולדה הקטנה ואומר לה להתעלם ממנה. בלית ברירה נאלצה להישאר בבית האיכרים הזה עד לאחר השחרור כי שם מצאה קורת גג.³⁴

שלוות הכפר על יתרונותיה, טמנה בחובה סכנה חמורה לילדים היהודים שהסתתרו בזהות שאולה, סכנה שלא תמיד נתנו עליה את דעתם. בקהילת האיכרים הפרובינציאלית הדחוסה שבה כולם מכירים את כולם, שררו לעתים קרובות יחסי קנאה ועוינות בין המשפחות, ובעקבותיהם היה גם הילד הזר עלול להיפגע בלי משים. במקום שבו כל אחד יודע את המתרחש בחצרו של האחר, ובאווירה שחשבונות העבר מעולם לא נסגרים, התקשה הילד הזר להישאר זמן רב אלמוני ולא-מעורב. בתנאי הקרבה האינטימיים שבאורח החיים הכפרי עלתה, במוקדם או במאוחר, שאלת זהותו של הילד הזר, ולא ביזמת הרשויות הגרמניות דווקא. אמנם, כאמור, הפיקוח הישיר של הגרמנים בכפר היה רופף יותר מאשר בעיר, אבל לא נעדר לגמרי. כך, למשל, נאלץ כל ראש כפר לבדוק את זהותו של כל אדם חדש שבא להשתכן בכפרו, על-פי התעודות שברשותו, ובכלל זה ילדים, ולדווח על כך לרשויות הגרמניות הממונות עליו. לא כל ראשי הכפרים הקפידו לדווח על כל העוברים ושבים, בייחוד על פליטים וחסרי בית נוצרים שהזדמנו לכפר לתקופות קצרות. אבל כשהיה מדובר במישהו

³³ עצמון, זכיתי בהימור, עמ' 79-81.

³⁴ עדות גולדה ריבה, איו"ש, 3/2734-0.

שנחשד בתור יהודי, בדרך כלל גילו ראשי הכפרים חריצות יתר, בתואנה שאם ייודע לגרמנים שיהודים מסתתרים בכפרם, הם עלולים להעניש ענישה קולקטיבית את תושבי הכפר. כך קרה לא אחת שמשבחין ראש הכפר ברועה חדש שהופיע בביתו של אחד האיכרים, הוא היה דורש ממנו להתייצב אצלו כדי להזדהות ולהראות לו את תעודותיו. אם לילד חסרו תעודות, ולרוב הילדים היהודים ששוטטו בכפרים לא היו תעודות, נדרש מעסיקו לסלקו, ולא ראש הכפר איים להסגירו.

באפריל 1943 עלה בידי גולדה ריבה להתקבל לעבודה בתפקיד רועה אצל איכר בכפר ניימיירסקי. אף שהיא הגיעה אליו בסוף החורף ובחוף עדיין ירד שלג, החליט בעל הבית לקבלה, ובינתיים העסיק אותה בכל מיני עבודות במשק. אחרי נדודים של חודשים ארוכים בין כפרים, היה נדמה לה שסוף סוף הגיעה אל המנוחה ואל הנחלה, וכי תוכל להתחיל בחיי עבודה שלווים. אבל היא עוררה מיד את סקרנותם של השכנים. למרות "המראה הארי הטוב" שלה, חשדו בה שהיא יהודייה. בעלת הבית שהיתה מעוניינת שהיא תישאר אצלה, ניסתה תחילה להכחיש ולשכנעם שהיא מיטיבה לדבר פולנית ושאין בינה ובין יהודים דבר משותף. גולדה שמעה את הלחישות מאחורי גבה, העמידה פנים כאילו אין זה נוגע לה והוסיפה להתחזות לילדה פולנייה מהעיר פוזנן. כל יום ראשון היתה מבקרת בכנסייה ואף ניגשת להתנודות לפני הכומר. באחד הימים החל אחד השכנים לחקור אותה על משפחתה ועל מקום מגוריה בפוזנן. האיש שהכיר את פוזנן הגיע לכלל מסקנה שהיא אינה משם. עד מהרה הפיץ בכפר שהיא מתחזה, וכי היא בלא ספק יהודייה. באחד הערבים חזר בעל הבית כעוס מאספת תושבי הכפר עם ראש הכפר שבה נדונה שאלת זהותה, ודרש מגולדה שתודה לפניו שהיא יהודייה. הוא גם אמר לה שראש הכפר ותושביו דורשים לברר את זהותה האמיתית מחשש שמא מישהו ילשין עליה לגרמנים, וכל הכפר יעלה בעשן. גולדה בכתה ודחתה את החשדות שהועלו כלפיה. למזלה מת פתאום ראש הכפר ובכך הסתיים העניין. אך החשד שהיא יהודייה לא הוסר מעליה כל עוד הוסיפה להתגורר באותו כפר.³⁵

מקרה דומה, אך חמור יותר, אירע לאירית קופר. כשנודע לאיכר שלה, מפי מכריו, שהיא יהודייה, אמר לה שהוא אינו מרחם עליה, ולכן ימסור אותה לידי הגרמנים ואף יקבל פרס בעבורה. אירית התחננה לפניו כי יניח לה, והבטיחה להביא לו תעודה המוכיחה שהיא נוצרייה. היא חזרה לעיר הולדתה ובייאושה פנתה לכנסייה וביקשה מהכומר את תעודת הלידה שלה, לאחר שנקבה בשמה ובשם הוריה הנוצרים, כביכול. הכומר לא מצא בספרי הרישום של הכנסייה את השם שנקבה, אך נראה שהבין במה מדובר ואמר לה לשוב למחרת. כשחזרה הושיט לה תעודת לידה של ילדה שנולדה מחוץ לנישואין. האיכר נטל את

³⁵ שם.

התעודה, הלך להראותה לראש הכפר וחזר עליז וטוב לב. מרגע זה ואילך שוב לא נחשבה בעיניו ליהודייה והיתה לממזרה קתולית כשרה.³⁶

לעתים נמצאו ראשי כפר וכמרים הגונים שנתקלו בילדים יהודים משוטטים, ריחמו עליהם והשתדלו להשפיע על האיכרים לבל יסגירום לגרמנים. היו ביניהם שהסתכנו והעלימו עין מתעודות שידעו שהן מזויפות, או אף סיפקו אותן בעצמם.

באחד הימים של שנת 1942 הגיעו מגטו ורשה לכפר נייזביטוב שבמחוז לובלין דנוטה ויניק עם בנה אווגניוש בן השבע, והתחזו לפליטים פולנים. למרות ה"מראה הטוב" שלהם, חשדו בהם האיכרים שהם יהודים. לתמונה נכנס כומר הכפר, יוזף גוראייק, שפרש את חסותו על הילד וגונן עליו. הוא הטביל אותו לנצרות, ניפק לו תעודת טבילה והכין אותו לקומוניה הראשונה עם כל ילדי הכפר בני גילו כדי לשלבו בקהילה. הכפריים התנגדו לכך וטענו שאין להגיש ילד יהודי לקומוניה. אך הכומר היסה אותם והתעקש שהוא ילד נוצרי וזכותו לגשת לקומוניה. רק הודות להפעלת סמכותו הדתית, מתוך סיכון חיו, הניחו לבסוף האיכרים לאם ולילד לשרוד בכפרם.³⁷

לבת בעלת מראה ארי שהיטיבה לדבר פולנית, היה קל להתחזות לנוצרייה יותר מאשר לבן, והאפשרות להוכיח נחרצות שהיא יהודייה, גם כשלא היתה בידה תעודה מזהה, היתה קשה יותר. כך בעיר ועל אחת כמה וכמה בכפר. אחרי ככלות הכול גם לא לכל הילדים הנוצרים חסרי הבית ששוטטו בכפרים, היו תעודות הלידה שלהם. לא כן הדבר כשהיה מדובר בבנים. את זהותם האמיתית קל לברר, שכן אין אלא להפשיל את מכנסיהם ולבדוק אם נימולו, אם לא. זה היה הפחד המתמיד שרדף את הילדים היהודים בצד הארי בכלל, ובהוויה הכפרית בפרט. היה קשה להעלים את ברית המילה שהיתה טבועה בגופם, מפני בני הבית שעמם התגוררו, או מפני ילדי הכפר שעמם נפגשו במרעה. חיי הכפר האינטימיים הם גם יצריים, ומשחקי מין בין הילדים במרעה היו דבר נפוץ.³⁸

בזיכרונותיו מתאר משה פרנק את "טקס החניכה" של קבלת רועה צעיר חדש במרעה שבמהלכו היו הרועים הוותיקים פושטים את מכנסיו ומשכיבים אותו על קן של נמלים רוחשות. החשש מפני טקס זה רדף אותו כסיוט, שכן בשבילו זאת היתה שאלה של חיים או מוות. הוא הצליח להתחמק מהטקס בדרכים שונות ומשונות, אך הטראומה מהמאורע הזו נשארה חרותה בלבו לכל ימי חייו. אמנם מפני חבריו הרועים הוא הצליח להעלים את יהדותו, אך לא כן מפני האיכר ואשתו. לימים נודע לו כי הם, כנראה, הבחינו שהוא נימול ושהוא יהודי. בעקבות זאת קיימו התייעצות סודית עם קרובי המשפחה והחברים שיכלו לסמוך עליהם, כדי לטכס עצה. הסכנה שנשקפה להם בגין הסתרת יהודי, עוררה ויכוח בסוגיה, אך מעסיקו, בני

³⁶ קופר, בקצה היער, עמ' 88-93.

³⁷ עדות אויגן ויניק, אי"ש, M-31/4298.

³⁸ פרנק, להישרד ולהעיד, עמ' 71-72.

הזוג הוק, התעקשו שבשום אופן אין להסגירו לידי הגרמנים. באותו מעמד הם גם השביעו את כולם לא לדבר על כך עם איש והחליטו להוסיף ולנהוג בו כאילו הוא ילד נוצרי.³⁹ על רקע השלווה הפסטורלית שסביבם, קשה לתאר את רגשות החרדה, המתח והבדידות שליוו את חיי הילדים היהודים שהתחזו לנוצרים בכפרים. הם היו מנותקים כמעט לגמרי מהמתרחש בעולם, ועד ששוחררו ממש, הם ניזונו מכל מיני שמועות ששמעו בשיחות האיכרים. העולם כאילו סגר עליהם. מהם היו שהלכו ונטמעו בקהילה הכפרית, ואחרים שעלה חשד שהם יהודים, נרדפו וחיו בחרדה מתמדת בתוך עולמם המפוצל שלא ראו מוצא ממנו.

גולדה ריבה, שכל הזמן חשדו בה שהיא יהודייה, מתארת את יחסיה המורכבים עם חבריה בכפר. בתור ילדה היא נזקקה לחברת בני גילה, והיו לה בכפר חברים וחברות. אך היא לא תמיד אהבה לבלות במחיצתם, שכן דווקא חברתה הכי קרובה היתה חוזרת ומטיחה בה בשעת כעס "יהודייה מצורעת". עם זאת היא מציינת שעם הזמן היא רכשה לה ידידים מקרב הכפרים שריחמו עליה משום שהיא יתומה מסכנה והגנו עליה מפני המתנכלים לה. על מידת ניתוקה ובידודה מהמתרחש בעולם תעיד העובדה שהיא נשארה בכפר בתפקיד רועה עד שנת 1947, שלוש שנים תמימות אחרי ששוחררה מאימת הגרמנים.⁴⁰

אין בידינו כל נתונים כמה ילדים יהודים ברחו לכפרים וכמה מהם ניצלו בהם בזכות שאולה בתור רועים ופועלים. נוכח נסיבות הבריחה הקשות והקשיים להשתלב בחיי הכפר, נוכח היחס העוין של רוב האוכלוסייה הכפרית כלפי היהודים, נראה שלא רבים. אפשר לשער שלא יותר ממאות.

מקור: נחום בוגנר, *בחסדי זרים, הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין*, תשס"א, הוצאת יד ושם

³⁹ שם, עמ' 107.

⁴⁰ עדות גולדה ריבה, איו"ש, 0-2734/3.